Jerzy Domino

MAPA FUCHSA
ZE ZBIORÓW MUZEUM ARCHEOLOGICZNO-HISTORYCZNEGO W ELBLĄGU

Pośród wielu historycznych planów Elbląga nadzwyczaj ciekawa jest tak zwana Mapa Fuchsa. Datowana na 1805 rok, jest kopią, jak świadczy sygnatura starszego, niezidentyfikowanego planu z pierwszej połowy XVIII wieku lub też kompilacją dwóch różnych planów z tego okresu. Intrygująca wydaje się scena alegoryczna z prezentacją herbu Rzeczypospolitej z tarczą Wettinów i herbu Prus Królewskich. Panorama miasta umieszczona na dole mapy to kolejny przekaz ikonograficzny Elbląga. Nieporadność rysunkowa i niedokładność topograficzna pozwalają wątpić w autorstwo Michaela Gottlieba Fuchsa.

W zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu pod numerem inwentarzowym ME/43/HS[1] znajduje się intrygujący eksponat: rysunek prezentujący na jednej karcie plan Elbląga, mapę jego terytorium ziemskiego oraz panoramę miasta od strony wschodniej.

1 L. Abramowicz, Karta Katalogu Naukowego Muzealiów Artystycznych i Artystyczno-Historycznych, rkps, 1978, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.

Mapę wykonano w technice lawowanego i podkolorowanego rysunku piórkiem o dominującej, szarej kolorystyce, na karcie z papieru czerpanego, żeberkowanego, podklejonego na cienkie płótno o wymiarach 52 cm wysokości 74 cm szerokości.

Kompozycja jest obwiedziona czarną ramką złożoną z zewnętrznej, szerokiej linii i wewnętrznej, cienkiej. Układ rysunków składa się z trzech części. Po lewej stronie przy górnym narożu umieszczono prostokątną kwaterę z planem miasta Elbląga, po prawej stronie na kwadratowym polu mapę dawnego terytorium elbląskiego, a pod oboma tymi planami na całej szerokości karty rozciąga się przedstawienie panoramy miasta od strony wschodniej. W lewym dolnym rogu między liniami obramowania widnieje inskrypcja: *Copirt in Elbing 20 Aprie* [pisownia oryginalna – JD] 1805 D.A.S. Pod dolną ramką z prawej strony zapisano atramentem uwagę: *Die durschstrichenen Figuren mit den Wappen sollen nicht mitgestochen werden. Fuchs*.

Na rewersie mapy w górnym narożniku widnieją ołówkowe sygnatury: Nr Inw. 439 M.E. (przekreślone), ME/43/45 i niżej Nr K.WM 186/54.

Rysunek wykonał, jak świadczy podpis na dole, w 1805 roku rysownik o monogramach D.A.S., chociaż zapewne – z racji notatki pozostawionej na dolnym marginesie przez Fuchsa – L. Abramowicz w Karcie Katalogu Muzealnego właśnie jego wskazuje jako autora. Należy przyjąć, że był raczej zleceniodawcą wykonania i autorem koncepcji. Ewidentnie widać różnicę charakteru pisma dwóch podpisanych autografów, w legendach i podpisach obiektów.

Michael Gottlieb Fuchs żyjący w latach 1758–1832 był wybitną postacią Elbląga. Pochodzący z mieszczańskiej elity, wykształcony intelektualista, profesor Gimnazjum Elbląskiego, archiwariusz w archiwum miejskim, opiekun cennych

zbiorów rękopisów[2] zasłynął jako czołowy badacz i historyk elbląski, między innymi autor kroniki miejskiej doprowadzonej do 1814 roku oraz trzytomowego dzieła „Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistscher Hinsicht", wydawanego sukcesywnie w latach 1818–1832[3], do dziś pozostającego podstawowym opracowaniem historii i zabudowy miasta końca XVIII wieku. Omawiany rysunek, prawdopodobnie znajdujący się pierwotnie w zbiorach Fuchsa, został przekazany wraz z innymi archiwaliami przez wdowę do Archiwum Miejskiego[4], skąd trafił do zbioru planów i map urzędu budowlanego – Plankammer. Znajdował się tam do 1945 roku. W 1954 roku Obywatelski Komitet Wykonawczy Roku Jubileuszowego Miasta Elbląga przeniósł go do zbiorów powstającego Muzeum Elbląskiego[5].

Mapę tę prezentowano na muzealnych ekspozycjach w latach 1980–1985, w 1989 roku i po 1990, obecnie nie jest wystawiana; dotychczas nie była publikowana. Max Toeppen w „Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing"[6] poświęcił „mapie Fuchsa" niewielki akapit.

Kwatera z lewej strony przedstawia historyzujący już wówczas plan miasta w obrębie umocnień bastionowych ze schematycznym wyprowadzeniem dróg przedmiejskich. Nad planem znajduje się kartusz z legendą, na dole po prawej stronie scena symboliczna. Północ na planie określono z prawej strony. Zasięg planu miasta jest niewielki, ograniczony do fortyfikacji szwedzkich otaczających Nowe Miasto i Wyspę Spichrzów. Od zachodu sięga obecnej ulicy Grochowskiej, od południa obejmuje schematycznie dawne Przedmieście Rybackie, od wschodu fragment dawnej Zewnętrznej Grobli Młyńskiej, a od północy rejon łasztowni. Wewnątrz zabudowę kwartałów oznaczają różowe, nieproporcjonalne wielokąty, na zewnątrz zapewne pojedyncze budynki. W porównaniu do innych znanych planów Elbląga uderza schematyczność oznaczeń, nieporadność i daleka niezgodność ze stanem faktycznym, na przykład szerokość północnego odcinka ścieżki kościelnej jest równa ulicom, niewiarygodne są narysy kościołów Najświętszej Marii Panny i Trzech Króli. Niektóre rejony miasta przy nowomiejskich bastionach czy fortyfikacjach Wyspy Spichrzów, na innych planach oznaczane jako ogrody czy wolne od zabudowy, tu są pokryte oznaczeniami zwartych kwartałów kamienic albo, jak w wypadku

2 A. Groth, *Fuchsowie, kolekcjonerzy, badacze dziejów Elbląga w XVIII-XIX wieku*, [w:] *Zasłużeni ludzie dawnego Elbląga, szkice biograficzne*, red. M. Biskup, Wrocław, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, s. 182–183, Michael Gottlieb, Elbląski Wortal Historyczny, 2011, http://historia.bibliotekaelblaska.pl/biogram/michael-gottlieb-fuchs.

3 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Elbing: Gedruckt bei Friedrich Traugott Hartmann, 1818, 1832, t. I–III.

4 Tamże.

5 L. Abramowicz, dz. cyt.

6 M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing mit besonders Beruchsichtigung ihrer befestigunges und ihrer Bestehens*, [w:] Zeitschrift des westpreussischen Geschichtsvereins, H. XXI, 1887, s. 43.

części południowej, zgoła fantastyczną linią długich pierzei. Stosunkowo najstaranniej obrysowano bastiony, lecz także o odmiennych niż na innych przedstawieniach wielkościach i kątach kurtyn.

W trójkątnym kartuszu z dekoracją przypominającą motywy rollwerkowo-florystyczne na niebieskim tle umieszczono legendę literową, cyfrową oraz opartą na innych znakach oznaczającą 47 obiektów, w tym części miasta, szańce, bramy, mosty i 3 kościoły.

W prawym dolnym narożniku rysownik umieścił scenę alegoryczną, która tak jak pozostała część mapy jest utrzymana w kolorze szarego lawowania, z niewielkimi akcentami czerwieni, błękitu i żółci na elementach herbowych. Z prawej strony uśmiechająca się kobieta w rozwiewającej szacie odsłaniającej pierś prezentuje w lewej ręce zawieszony na szarfie medalion z orłem herbowym Prus Królewskich, w lewej trzyma długą, pustą szarfę o rozdwojonych końcach. Po jej lewej stronie widać brodatego męża w hełmie z podniesioną przyłbicą, unoszącego w prawej ręce rollwerkowy kartusz z owalną tarczą z herbem

Rzeczypospolitej Wettinów, zwieńczony zamkniętą koroną z krzyżem, w lewej ręce przyciskający do piersi włócznię z buńczukiem. U stóp tej pary umieszczono tablicę z inicjałami FR nad dwiema laurowymi gałązkami. Rysunkowa nieporadność z wyszukaną heraldyką tworzy tu wręcz karykaturalne wrażenie.

W prawej kwadratowej kwaterze mieści się wyrysowany plan dawnego ziemskiego terytorium elbląskiego. Kierunek północny znajduje się po prawej stronie. W lewym, górnym rogu narysowano zwijającą się lekko różową kartę z tytułem planu: *Charte des Eling=/schen Territorii/und/dessen Grent=/zen*. Dodatkowym ozdobnikiem są wyobrażenia dwóch statków żaglowych z bocznym sterem płetwowym na części Zalewu Wiślanego. Miejscowości na mapie ozna-

czono schematyczną sylwetką domów prezentujących dwie ściany oraz dwuspadowy dach w różnym ustawieniu raz z prawej, raz z lewej strony, o różnej wielkości, bez oddania kształtu przestrzennego wsi, skali zabudowy i zasięgu. Na mapie wykreślono granice gruntów poszczególnych wsi, rzeki, drogi, rowy, niektóre poldery, skupiska zieleni, także kościoły – tu stosując umowną sylwetkę z wieżą i wysokim, namiotowym hełmem. Wody lekko podkolorowano na niebiesko. Miejscowości są indywidualnie podpisane. Różnica w charakterze pisma i w kolorze atramentu świadczy o niektórych późniejszych uzupełnieniach.

Najciekawszy element stanowi panorama Elbląga o formie długiego na całą szerokość wąskiego prostokąta znajdująca się na dole karty. Jest to widok z lotu ptaka przedstawiający w całej rozciągłości sylwetę miasta z bastionami, zabudową i gęstą zielenią wypełniającą przedpola fortyfikacji, wnętrza bastionów, przesłaniającą zabudowę. Sylweta miasta za bastionami jest schematyczna, składa się zasadniczo jedynie z dachów i trójkątnych szczytów. Sylweta wież kościoła Świętego Mikołaja jest daleko zniekształcona, widoki innych wież i bram bardziej może zbliżone do obrazów z innych prospektów, jednak toporne i nieudolne. Nie ma na obrazie żadnego sztafażu, przedstawień sylwetek ludzkich czy zwierząt. Z lewej strony na konarze bezlistnego drzewa jest zawieszona owalna tablica z tytułem: *Prospect/ der Stadt Elbing wie/ Selbige von der Bergschen / Kirchen anzusehen* i literową legendą opisującą 11 obiektów:

A – die bergschen Kirche, B – die Mühle, C, – das Mühlen Thor, D – das Holander Thor, E – die Heil. drey Koenigs Kirch, F – zum Heil Geist, G – St. Nicolai, H – St. Marien, I – das marken Thor, K – der Pulwer Thurm, L – die reperbansche Kirche.

Z „mapą Fuchsa" wiążą się dwa zasadnicze zagadnienia: kto jest autorem rysunku oraz dlaczego wykonano ten rysunek w daleko zapóźnionej stylistyce, w niedokładnym i nieaktualnym obrazie, o mętnym przesłaniu ideowym. Rysunek jest zobrazowaniem charakterystycznego XVII-, XVIII-wiecznego sztychu kartograficznego ze wszystkimi elementami: obramieniem, sygnaturą, formą zestawienia planu i perspektywy, kartuszami, scenami alegorycznymi. Plan miasta obrazuje Elbląg jedynie w obrębie umocnień otaczających Stare Miasto, Nowe Miasto i Wyspę Spichrzów z pominięciem zewnętrznej linii obwarowań. W 1805 roku znaczna część szańców i murów, baszt i bram już nie istniała. Nie było też od dawna wież kościoła Świętego Mikołaja. Stan przestrzenny miasta z początku XIX wieku obrazowały współczesne plany Tippelskircha z 1804 roku[7] i opracowywane plany Friedericiego–Manteufla[8]. Podpis z lewej strony: *Copirt in Elbing 20 Aprie 1805 D.A.S.* wskazuje, iż nie jest to dzieło oryginalne, pierwotne, ale przerys, a może kompilacja dwóch oddzielnych planów. Autor naśladując historyczne sztychy, umieszcza swój podpis pod marginesem dolnym, podając jednak dokładną datę dzienną, ujawnia, że jest w tej mierze amatorem nieznającym funkcjonujących zasad sygnowania prac. Podpisując pracę jako kopię, nie podał, jakie plany skopiował. Ze znanych elbląskich planów z XVII i XVIII wieku żaden nie ma kompozycji złożonej z dwóch map. Trzy plany Elbląga były wzbogacone widokiem miasta. Najbardziej znany plan Elbląga wykonany w 1642 roku autorstwa Jacoba Hoffmanna i Johanna Bassa[9] zawiera nie tyle rzut parcel, domów i ulic, ale bardziej jest prospektem przedstawiającym widok z góry na zabudowę, fortyfikacje, schematycznie już potraktowane najbliższe przedmieścia oraz umieszczoną u góry pomiędzy herbami Elbląga i Prus Królewskich panoramę od strony wschodniej. Plan z pierwszej połowy XVIII wieku z Kungliga Bliblioteket w Sztokholmie[10] pod rzutem miasta i jego przedmieść mieści na dole panoramę miasta od strony północnej. Za trzeci plan z widokiem Elbląga można by przyjąć odwrócony plan rosyjski wydany z okazji zajęcia miasta w 1710 roku (ЕЛБИНГЪ ВЗЯЗТА 1710 ЯОДУ ФЕВРАЛЯ. 2 ДНЯ)[11] z niewielkimi, fantastycznymi wedutami umieszczonymi w dolnych narożnikach. Elbląska kartografia jest uboga w towarzyszące pla-

7 M. Toeppen, dz. cyt., s. 43.

8 J. Domino, *Plan Elbląga z roku 1808 ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu*, [w:] Elbląskie Studia Muzealne, 2009, nr 1.

9 M. Toeppen, dz. cyt., s. 19–22; *Elbląg*, oprac. historyczne R. Czaja, oprac. kartograficzne Z. Kozieł, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, pr. zbior.: R. Czaja, Z. Kozieł, R. Golba, A. Pilarska, t. 1, P*rusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 1, Toruń 1993; W. Rynkiewicz-Domino, *Sztuka, literatura, muzyka, teatr*, [w:] *Historia Elbląga*, oprac. zbior., t. II, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1997, s. 203-204.

10 Za: J. Barton-Piórkowska, T. Romanowska-Kasperkiewicz, M. Kaliszczak, Ikonografia Starego Miasta, mpis, Gdańsk 1981–1982; ilustr. 8.

11 Tamże, ilustr. 22.

nom sceny alegoryczne. Na prospekcie-planie Hoffmanna–Bassa jest to siedzący, wsparty o kartusz z napisem Elbing, wąsaty rajtar z uniesionym arkebuzem (bądź muszkietem). Na prospekcie Hoffmanna wzlatujące putto prezentuje herb Elbląga. Na planie Heermanna z 1782 roku[12] mamy przedstawienie alegoryczne – leżącej nagiej nimfy z wiosłem, wspartej na beczce, z której wylewa się woda *Elbing Flus*, personifikacja miasta (?) lub rzeki Elbląg. Jest tyleż efektowne, co już zapóźnione, typowe dla emblematyki miejskiej wcześniejszego okresu. Scena na omawianym planie jest w tym zestawie znaczeniowo najbardziej złożona[13], ale też w kontekście zestawienia dwóch elbląskich planów mało zrozumiała. Nie ma tu nigdzie herbu miasta, podstawowego elementu heraldycznego większości planów, także elbląskich, natomiast duże znaczenie w kompozycji odgrywają czteropolowy herb Rzeczypospolitej z tarczą Wettinów pośrodku w owalnym kartuszu i herb Prus Królewskich. Brodaty wojownik miałby uosabiać siłę i bojowość Rzeczypospolitej, obejmuje (symbolicznie – opieką) roznegliżowaną (w rozdartej szacie? zniewoloną?) personifikację Prus Królewskich z odniesieniem do mitologicznego archetypu albo Marsa i Wenus, albo Perseusza i Andromedy.

Jednakże w kontekście planu Elbląga i planu jego terytorium odczytywanie: Elbląg – (Rzeczpospolita) – Mars, Perseusz, Terytorium Elbląskie (Prusy Królewskie) – Wenus, Ariadna, w kontekście okupacji pruskiej ziem miejskich (tablica z monogramem FR odnosiłaby się do Fryderyka, pierwszego króla w Prusach) i oczekiwanie od niej uwolnienia wydaje się nadinterpretacją. Na planach reprezentacyjnych czy wojskowych nie było miejsca na publicystykę, zwłaszcza już co najmniej od półwiecza nieaktualną, symboliczne przedstawienia miały raczej służyć gloryfikacji. Wątpliwe, czy był to pomysł kopisty D.A.S. Nie jest też znany żaden inny plan Elbląga z pierwszej połowy XVIII wieku z herbem Rzeczypospolitej ani też z taką sceną alegoryczną, które posłużyłyby autorowi za wzór. Niewykluczone, że motyw taki mógł występować w inscenizacji bram tryumfalnych czy na politycznych ulotkach[14]. Sam plan miasta, jak wspomniano wyżej nieudolny, schematyczny i nieproporcjonalny, ograniczony jedynie do rejonu za bastionami i Wyspy Spichrzów, jest chyba wzorowany najbardziej na planie Bolza[15] i rosyjskim planie z 1710 roku. Panorama miasta od wschodu, opierając się na przekazie Hoffmana i miedziorytu Enderscha (z charakterystycznym drzewem po lewej stronie wykorzystanym do zawieszenia tablicy z legendą), prezentuje nieznane wcześniej widoki średniowiecznych młynów przy kanale młyńskim Kumieli. W przedstawieniu zastosowano dwa, a nawet

12 M. Toeppen, dz. cyt., s. 41.
13 Pomijam tu obraz Georga Albrechta Dönhoffa z 1698 r. z postacią Jowisza nad panoramą elbląską, kopią widoku Johanna Bassa, bo nie był to obiekt kartograficzny.
14 Gottfried Gotach w swojej kronice zamieścił rysunek personifikacji Nowego Miasta w okowach, zwracając się do Stanisława Augusta o uwolnienie miasta z, według niego, jarzma narzuconego przez Stare Miasto, zob. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej Ap Gd.), sygn. III/463.
15 Ap Gd., sygn. V/65–774.

trzy ujęcia perspektywiczne. Drzewo z zawieszoną tarczą z legendą narysowano „na wprost", rejon przedmieść i częściowo bastiony z lotu ptaka, co podkreśla widok zwieńczenia dachu wieżyczki kościoła na dole obrazka, a sylweta wież i dachów staromiejskich oraz dalszych kulis ponownie „na wprost". Taki sposób prezentowania miast, panoram dwóch perspektyw, jest charakterystyczny dla XVII i XVIII wieku, tutaj autor pragnący zwrócić uwagę na znajomość zasady przekazu umieścił dach wieżyczki, sugerując, iż rysował go z oglądu własnego. Gęste, przedstawione schematycznie na rysunku zadrzewienie pozwoliło przesłonić pozostałą zabudowę i uniknąć jej mozolnego odwzorowania. Wprowadza to wrażenie, jakby tuż przy fosach rozciągał się las. Innym elementem ewidentnie nieprawdziwym jest tło panoramy. Po zachodniej stronie miasta, tak jak i dzisiaj, rozciągała się daleka nizina, wręcz depresja, natomiast na panoramie widać zarysy wzgórz, które w rzeczywistości znajdują się po wschodniej i północnej stronie. To też jest zabiegiem kompozycyjnym pozwalającym w sposób bardziej „estetyczny" zamknąć górną część kompozycji.

Mapa żuław elbląskich naśladuje mapę Israela Hoppego z 1636 roku, znaną z kopii z 1826 roku wykonanej przez uczniów elbląskiego gimnazjum[16]. Czyżby więc kopistą lub autorem tablicy zawierającej charakterystyczne dla miasta plany był uczeń tej elbląskiej szkoły, w której uczył Michel Gottlieb Fuchs? Data skrzętnie zanotowana byłaby więc przeznaczona dla profesora, co poświadczałoby wykonanie zaleconego zadania. Widać rysunek spełnił wymogi, bo uwaga Fuchsa brzmi: *Die durchstrichenen Figuren mit den Wappen sollen nicht mitgestochen werden*. Zdaje się sugerować, iż rysunek ten był projektem do graficznego (miedziorytniczego) powielenia. Czy byłaby to pomoc naukowa w gimnazjum, skopiowana z jakiegoś nieznanego planu, „uzupełnienie" brakującego w chronologicznej kolekcji kartograficznej obiektu „z okresu saskiego", żart profesorski czy – co najbardziej prawdopodobne – ilustracja do opracowywanego dzieła naukowego Michaela Gottlieba Fuchsa? Ukończenie

16 Karte des Elbinger Terytorium nach Izrael Hopp 1626 gezeichnet, Ap. Gd, V-62-131.

tego dzieła przerwały (1806–1815) lub odwlekły (do lat 1818-1832?)[17] wojny napoleońskie. Wydaje się, że do publikacji użyto by jednak rysunku wykonanego przez profesjonalnego grafika.

Jerzy Domino

Elbląg, Muzeum Archeologiczno-Historyczne. Na wszystkich ilustracjach widnieją fragmenty mapy: rysunku prezentującego na jednej karcie plan Elbląga, mapę jego terytorium ziemskiego oraz panoramę miasta od strony wschodniej. Numer inwentarzowy ME/43/HS.

Jerzy Domino, *historyk sztuki, grafik, konserwator, doktor nauk humanistycznych, pracownik Elbląskiej Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie.*

17 L. Abramowicz, dz. cyt.